I. I. U.
II
1299
L

N. IORGA

DESPRE HOMER

CONFERINȚĂ

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

VĂLENII-DE-MUNTE
AȘEZĂMÂNTUL TIPOGRAFIC «DATINA ROMÂNEASCĂ»
1935

N. IORGA

DESPRE HOMER

CONFERINȚĂ

BIBLIOTECA [illegible] UNIVERSITARĂ
[illegible]
BIBLIOTECA [illegible] N. IORGA
Cota .....
Inventar ..... 61581 .....

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

VĂLENII-DE-MUNTE
AȘEZĂMÂNTUL TIPOGRAFIC «DATINA ROMÂNEASCĂ»
1935

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

DESPRE HOMER

— Conferință (1-iu Februar 1935) —

Doamnelor și domnilor, când colegul mieu d. Caracostea mi-a propus această ispititoare, dar periculoasă sarcină de a vorbi despre Homer, — mult mai periculoasă decât ispititoare —, atunci eu a trebuit să-mi fac un examen de conștiință, și anume dacă am dreptul să vorbesc despre Homer.

Vă puteți închipui că nu este un lucru ușor, și eu nu împărtășesc pretenția curentă de a putea ataca orice subiect cu aceiași lipsă de competință, și, cum aici sânt studenți de la Facultatea de Litere și o mulțime de lume căreia Homer îi place fiindcă l-a cetit, vă puteți închipui cât de grea este situația mea de-a fi un așa de târziu și de nepotrivit interpret al lui Homer, și atunci mi-am făcut acel examen de conștiință. Am căutat să văd ce legături s'a întâmplat să am în viața mea, destul de lungă, pentru multe persoane chiar mult prea lungă, cu cel care, oricare ar fi caracterul ce se dă operei sale, — caracter pe care îl vom vedea ce este: dacă este vorba de represintarea spiritului popular, dacă este vorba de o individualitate, și se poate întâmpla să fie vorba chiar de două sau mai multe individualități,— și pe ce drum a trebuit să meargă opera, pentru ca să ajungă la noi cum o avem, e așa de covârșitor. Deci eu mi-am pus întrebarea: pot să mă apropiiu de ceia ce este una din culmile literaturii

universale, pe care din nenorocire, noi, în general, n'o cunoaştem, fiindcă, fără să nedreptăţesc pe nimeni dintre ascultători, cunoştinţa dialectului în care a scris Homer nu este aşa de răspândită încât fiecare să poată începe a declama cele d'intâiu versuri cu care începe *Iliada* sau *Odiseia*, care, cum am spus, se poate întâmpla să nu aibă acelaşi părinte, ci să treacă supt numele aceluiaşi părinte, dar, cu toate acestea, să aibă două origini deosebite — şi eu sânt sigur că este vorba de doi, supt cari se pot ascunde, de altminteri, şi mai mulţi. Şi chestia aceasta a rostului lui Homer cere, fără îndoială, o iniţiare îndelungată, adâncă, mai ales atunci când este vorba de a presinta pe un scriitor care, scriind în limba lui arhaică şi locală, este puţin accesibil, iar, în ce priveşte traducerile, să nu vă lăsaţi înşelaţi de traduceri, mai ales de traducerile lui Homer: ele sânt aşa de departe de original, căci încercările de a da o formă românească lui Homer, încercări care au fost multe, şi unele dintre dânsele reuşite, rămân cu toate acestea foarte departe de original.

Şi, atunci, fiind vorba de o culme a literaturii universale, fiind vorba de un scriitor care a scris într'o limbă pe care lumea noastră n'o cunoaşte şi care este foarte greu de câştigat, greutatea, pe care aş fi simţit-o şi altfel, mă apasă cu atât mai mult, şi cercetarea de conştiinţă se impune cu mult mai multă putere. Dar, făcând acest examen de conştiinţă, mi-am adus aminte de un lucru: eu am tradus pe Homer când aveam nouăsprezece sau douăzeci de ani, şi dovada o am aici. N'am mers mai departe, n'am mers până la capăt: încurajările din partea societăţii, mai ales în domeniul literaturii, cu care m'am îndeletnicit şi eu, n'au fost peste măsură de numeroase, şi eu nu sânt dintre acei oameni cari vor să se impună societăţii cu ideile lor; odată societatea a arătat că nu are mare nevoie de încercările mele: cum le-am început, tot aşa le-am părăsit.

Nu uit că atunci, — aceşti peste vre-o douăzeci de ani ai miei, adăugiţi la 1871, fac o dată destul de îndepărtată: prin anii 1890 —, existau încercări de traducere ale lui Homer făcute foarte bine de generaţia

de la 1830. Dv. nu ştiţi că un profesor din Iaşi, care învăţase în insula Halchi şi care, mai târziu, în materie de etimologii, a căpătat o reputaţie foarte rea, Gheorghe Săulescu, a făcut încercarea de a traduce pe Homer, şi, în aceiaşi epocă, la Bucureşti, întâiu într'o formă românească relativ bună, pe urmă într'o formă româno-latină —, căci era pe vremea când se înlătura limba curentă pentru a-i substitui un fel de jargon latin sau italian —, cineva pe care l-am uitat de mult şi a cărui figură am văzut-o răsărind recent în cea mai recentă broşură despre începuturile teatrului românesc, Costachi Aristia, prin anii 1840, a început traducerea lui Homer, fără să vorbesc de încercări în prosă care se mai întâlnesc apoi ici şi colo în trecutul nostru literar, ca a fostului mieu profesor de greceşte, Ioan Caragiani.

Dar la data când am avut curajul, foarte neîngăduit vârstei mele, de-a începe o traducere a *Iliadei*, nu exista traducerea d-lui Murnu, colegul mieu de la Academie şi Universitate, care, cum ştiţi, a tradus foarte bine *Iliada*, într'o formă care corespunde cu a originalului, şi a tradus *Odiseia* într'o formă de poesie populară. Eu găsesc că Homer nu se coboară până la materialul poesiei populare ; de altminteri, când este tratat de sus, în formă nobilă, elegantă, forma aceasta nu trebuie să fie atât de nobilă şi elegantă, încât să nu se simtă vibraţiile poporului grecesc de pe vremea aceia în întregimea lui, fiind doar un fel de interpretare numai a intelectualului. Şi nu ieşise nici traducerea *Odiseii*, care aceasta este un adevărat model — şi e păcat că nu s'a răspândit —, pe care a dat-o profesorul de la Universitatea din Iaşi Papacostea, fără îndoială superioară la tot ce s'a mai dat din Homer la noi, ba chiar o traducere mult mai bună decât cele francese, care sânt detestabile, sau decât traducerea italiană, foarte cunoscută, dar mediocră, în fine decât traducerea germană a lui Voss, care este o adaptare la spiritul secolului al XVIII-lea, prin urmare ceva cu totul deosebit, în falsitatea tonului artificial, de tot ceia ce este vlagă, măduvă, coloare, spontaneitate de adevăr în Homer.

Şi, atunci, acestea fiind împrejurările, neavându-se

până atunci nicio speranță de traducător mai bun decât Săulescu[1], eu, atunci student la Paris, am încercat o traducere din *Iliadă*, și mă supun judecății dv. în ceia ce privește comparația cu ceia ce s'a făcut poate mai bun pe urmă. Iată începutul:

„Cântă, zeiță, mânia lui Peleiades Achile,
Cea pierzătoare, ce mii de dureri în oaste aduse.
Suflete multe și tari în Iad le trimise cu sila,
De èroi, și carnea la vulturi și câni azvârlind-o.
Astfel se împlini voința lui Zeus.
Spune de când mai întâiu porniră la ceartă
Craiul Atride, stăpânul de oameni, și divinul Achile,
Cine din Zei i-a scos la luptă pe dânșii:
Fiul lui Zeŭs și-al Letonei, căci el, în mânia-i pe rege,
Ciuma cea rea o trimese în oaste, cu multă peire,
Pentru că el ocărâse pe preotul Hrise,
Care venise cu daruri bogate să-și ieie copila
Roabă, ținând în mână cununa zeului bun de săgeată
Și sceptrul de aur, rugând toată Grecimea
Și mai ales pe Atrizi, cei doi orânduitori de noroade.
Zicea: „Voi, Atrizi, și voi, Acheieni prinși în zale,
Vă dea vouă zeii ce au locuințe 'n Olimp
Să luați cetatea troiană și să vă 'ntoarceți acasă.
Dar dați-mi copila, iubita, și darul primiți-l,
Căci zeul Apollon cel bun de săgeată vă vede".
Atunci se 'nvoiră Aheii ceilalți să respecte
Pe preot în Hrise și daruri frumoase să deie.
Dar singur Atridul nu voi să se înduplece 'n suflet,
Ci-l făcu să plece cu vorbe aspre de ocară:
„Să nu te mai văd aici, bătrâne, la năvile-adânci
Nici astăzi, nici mâni să cutezi a te 'ntoarce la ele,
Căci nu-ți va fi de folos cununa și cârja.
Iar eu pe copilă n'o dau pân' va fi
La mine în casă, la Argos, departe, căruntă,
Țesându-mi la pânză și stând lângă mine culcată.
Ci du-te, de vrei să te 'ntorci sănătos, ori mă 'nfuriiu".
De vorba-i bătrânul fricos se făcu, și se duse.
Mergea în tăcere pe malul de Mare bogată
Și 'n calea lui, el rugăciuni înălța spre Apollon,
Spre zeul născut din Letona cu plete frumoase.
„Ascultă-mă, Doamne cu arcul de-argint, ce aperi pe Hrise,
Sminteu, ce te-ascultă Tenedos și Chila divină,
Dacă vre-odată am pus o cunună frumoasă pe tâmpla-ți
Și dacă ți-am ars pe altar vre-o coapsă mai grasă
De taur, de capră, 'mplinește-mi această dorință:
Plătească Danaii durerea-mi cu-a' tale săgeți".

[1] Nu se cunoșteau remarcabilele încercări, răpede oprite, ale lui Eminescu.

Aşa îşi făcu rugăciunea, şi Zeul l-ascultă:
De sus din Olimp el veni cu inima cruntă,
Având arc pe umeri şi tolba cea bine închisă.
Sunau pe-ai lui umeri săgeţi în mânia-i
La fiece pas, şi ca noaptea de 'nchis se ducea.
Şi, stând mai presus de corăbii, la arc dădu drumul.
Nouă zile 'n oştire merseră sfinte săgeţi,
Şi 'n ziua de-a zecea chemă Achile poporul în piaţă,
Cum îi dăduse în gând zeiţa Hera cu braţele albe:
Doar îi păsa de ostaşi, văzând cum boala-i ucide.
Şi, când se-adunară cu toţii de obşte,
Achile cel ager porni să vorbească acestea:
„Socot că acum ne-om întoarce acasă la vetre
Prin noi rătăciri, dacă boala ne iartă,
Căci seceră 'n oastea noastră războiul şi ciuma.
Dar noi să 'ntrebăm vre-un proroc sau vre-un preot,
Pe unul ce tâlcuie visuri, ce vin şi ele din ceruri.
Ca el să ni spuie de ce s'a mâniat aşa Phoebus Apollon:
Ori daruri îi trebuie, ori vre-o hecatombă,
Sau fumul de miei sau de capre alese,
Ca boala cea rea de la noi tot el s'o gonească".
Şi, astfel vorbind, el şezu. Şi atunci se 'nălţă
Cel d'intâiu prooroc al oştirilor, Calchas,
Fiul lui Testor, care ştia şi ce este şi ce-a fost şi ce-o fi
Şi care pe drum îndreptase oştirea spre Troia,
Căci ştia să prezică prin darul lui Phoebus Apollon.
Deci înţelepte cuvinte vorbi către dânşii aşa:
„Achile, iubite de Zeŭs, îmi cei ca să-ţi spun
Mânia divină celui ce-i bun de săgeată.
Ţi-oiu spune-o, dar caută întâiu să-mi faci jurământ:
Cu graiul şi braţul că vrei să m'ajuţi,
Căci vezi că mă tem de mânia acelui ce ţine
Puterea asupra oştirii întregi şi toţi îl ascultă.
O, regele-i tare când are a face c'un biet om din mulţime!
Şi iată în ziua aceia se poate el ciuda s'ascundă,
In suflet şi-o ţine şi până năcazu-şi răsbună;
Ci tu îmi vei spune de poţi să mă aperi".

Eu cred că această încercare de traducere foloseşte la ceva, fiindcă reflecţiile pe care voiu îndrăzni să le fac cu privire la ceia ce este Homer se vor lega de impresia recentă pe care o aveţi din această traducere, pe care v'o garantez exactă, căci la nouăsprezece ani eu ştiam greceşte, şi ştiu şi acum, şi ştiu şi multe lucruri pe care nu le spun şi îmi place mai ales să nu le spun, cum îmi place să vă fac surprinderea să vă cetesc la şaizeci şi trei de ani versuri ale mele pe care nu le ştiuse nimeni până acum, ceia ce formează cu-

prinsul unei broşuri de versuri uitate în săltar cu câteva altele şi care, bine înţeles, acest volum din 1932, n'a fost cetit de nimeni decât de mine, — nu aş zice chiar de întreaga familie a mea.

Şi, acum, aş mai adăugi o observaţie sau două la început, înainte de a vă presinta ceia ce poate să vă apară original din lucrurile pe care, cum vedeţi, o lungă familiaritate cu Homer m'a făcut să le prind şi pe care încerc în această seară să le cuprind în ceia ce ar fi — aş zice — o tentativă de sistem, o foarte modestă tentativă de sistem.

Iată eu cred că ar trebui la noi, dar, ştiţi, neapărat, un şir de volume, poate trei volume, care să cuprindă pentru acest bun public românesc, publicul cel mai ascultător şi mai înţelegător de conferinţe care există pe lume, — cum am spus-o ieri ministrului Italiei, şi a constatat-o împreună cu mine, ba mi-a făcut o statistică a numărului de conferinţe făcute la noi şi a auditoriului, care întrece tot ce se găseşte în ţara sa şi aiurea —, eu cred că ar trebui un şir de volume, poate numai trei, care să cuprindă o antologie românească a tuturor literaturilor. Noi, şirul de generaţii româneşti care se strecoară de la renaşterea noastră intelectuală până acum, am tradus foarte mult, şi dese ori foarte bine. N'aţi crede dv. că Hesiod este tradus în parte, dar o traducere excelentă, făcută cel mai târziu pe la 1870-80, cel mai curând prin anii 1830-40, de cineva ale cărui amintiri le-am publicat în „Analele Academiei Române", acum câţiva ani, şi care a fost secretarul lui Tudor Vladimirescu: Dăscălescu traducea pe Hesiod şi eu am avut manuscriptul acestei traduceri. Ar fi bine ca una din societăţile care patronează literatura şi care urmăresc desvoltarea ei şi punerea ei la dispoziţia publicului să mă ajute, pe mine, şi tipografia mea, şi Liga Culturală, care ar susţinea o astfel de întreprindere, să începem o antologie a traducerilor din poeţii literaturii universale în această limbă a noastră, în care cetitorii sânt numeroşi, dar nu li se poate cere să fie în acelaşi timp şi cunoscătorii adânci ai unui număr foarte mare de limbi vechi sau noi[1].

[1] Cu singurele mijloace ale Ligii, voiu încerca.

Cu aceasta am terminat partea de introducere, care, dacă a fost lungă, ceva din această introducere poate să servească drept basă pentru lămuririle care vin pe urmă.

I.

Homer este acesta, dar se pune întrebarea: *care* Homer?

Pentru a răspunde la întrebarea aceasta trebuie să examinăm două chestiuni. Una care se examinează de foarte multă vreme şi pot zice că, din tinereţa mea până acum, am asistat la multe schimbări de atitudine în ceia ce priveşte această problemă. Când eram în vrâsta tinerilor de acolo de sus, se credea un lucru, aproape toată lumea credea acel lucru, pe urmă s'a crezut însă altfel şi, iarăşi, părerea această mijlocie s'a schimbat şi ea în parte pentru a da una care astăzi a biruit sau tinde să biruiască.

Pe urmă este altă întrebare. Homer, pe care îl avem noi în această formă, *când* a fost el fixat, stabilit? Noi nu avem, bine înţeles, a face cu ceva cules de pe buzele aezilor din cele d'intâiu timpuri ale organisaţiei poporului grecesc. Este o cale lungă de la aezii cari cântau cu secole înainte de Pisistrate pe acest Homer pe care îl cetim cât putem şi după cât ne ajută mijloacele.

După aceia vine a treia parte, la care cred că s'a gândit mai mult organisatorul acestei conferinţe: de ce, peste toate schimbările de gust, aşa de numeroase şi aşa de brusce şi de prăpăstioase une ori, Homer rămâne la suprafaţă? Sânt mulţi cari-l cetesc, sânt atâţia cari regretă că nu l-au cetit, şi sânt sigur că printre ascultători foarte mulţi vor face cunoştinţă cu dânsul în traducerea d-lui Murnu sau a d-lui Papacostea, fiindcă, în ce priveşte traducerea mea, ea s'a oprit pentru totdeauna la întâia parte din cântecul întâiu al *Iliadei*. Căci, cum v'am spus, eu sânt un om căruia nu-i place să înfăţişeze lucruri care se răsping, şi, dacă lumea nu găseşte plăcere la ceia ce am încercat să fac, eu nu merg mai departe: de aceia niciodată nu voiu merge mai departe nici cu această traducere pe care am înjghebat-o la vre-o douăzeci de ani.

Încep cu problema *a ceia ce este Homer*.

Secole întregi, s'a crezut că Homer era o personalitate literară, una singură. Cum, pe vremea aceia, se căuta o biografie cât se poate de întreagă şi de precisă, evident că Homer acesta care a existat, care a scris toată *Iliada* şi *Odiseia*, trebuia să aibă un loc de naştere, şi de aici lupta între toate cetăţile greceşti care revendicau pentru dânsele onoarea de a-l fi născut. Pentru multe cetăţi greceşti era regretabil că Homer scria într'un dialect care nu se întrebuinţează în alte provincii, căci ce bucuroase ar fi fost cetăţile acelea în care se scria greceşte altfel să se poată presinta şi ele în această concurenţă pentru onoarea naşterii celui mai mare poet! S'a regretat foarte mult că nu i se poate fixa data de naştere şi de moarte, de şi, mai la urma urmei, — şi lângă mine este un istoric al literaturii —, datele acestea de naştere şi de moarte sânt mai mult sau mai puţin indiferente, şi îmi permit une ori să şi greşesc, fiindcă pentru mine n'au cine ştie ce însemnătate. Eu sânt de părerea elevului de liceu din Germania care, întrebat ce scriitori preferă, a răspuns: scriitorii în viaţă.—De ce? — Pentru că la dânşii se învaţă numai data la care s'au născut, nu şi aceia când au murit, — de aici popularitatea lor. Prin urmare regretau mulţi că nu sânt în măsură să fixeze şi data precisă a naşterii şi morţii lui Homer. S'a încercat şi o etimologie, de unde vine numele lui Homer, şi, când se făceau etimologii ca *lucus*, dumbravă întunecată, care ar veni de la „a non lucendo", „nu luceşte", sau *cadaver — caro dato vermibus*, „carne dată viermilor", pe vremea aceia s'a făcut din Homer „acel care nu vede", *ho me orà*. Cum vedeţi, era o epocă atât de bună, dar naivă şi cu desăvârşire anti-ştiinfică, umblând după siguranţe care nu se pot avea.

A venit însă o altă vreme, când se desemna în Germania curentul romantic, care a impus mult mai târziu, şi când, pe de altă parte, începeau a se culege poesii populare, care s'au adunat întâiu în Anglia de episcopul Percy, şi pe urmă au venit o mulţime de autori de balade cari imitau pe cele presintate de episcopul care a avut curajul să fie contra gustului epocei sale. Să

nu uităm că în Anglia este epoca aceia când domină marea figură a cuiva care ar merita să fie presintat publicului românesc, de şi într'o traducere este greu ; e vorba de Robert Burns. Prin urmare, pe de o parte Percy, pe de altă parte Robert Burns. În sfârşit, înainte de-a apărea marea culegere de folklore german, „Cornul Minunat al Copilului" de Arnim şi Brentano, un Engles a înşelat publicul european întreg, chiar pe mulţi oameni foarte luminaţi şi spirituali, pe critici foarte ascuţiţi, prin presintarea lui Ossian, — cu Fingal, cu figurile nebuloase trecând prin ceţile Nordului, care răsar în vârful stâncilor, uitându-se în adâncurile golfurilor. Ossian a fost fabricat în întregime de Macpherson, şi tot atunci un alt Engles, Chatterton, a inventat un călugăr dintr'o mănăstire, căruia îi dădea şi numele, pentru a alcătui o operă asămănătoare. Citez aceste casuri ca să se vadă că, la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, se impunea această ideie că poporul poate crea, în timpuri îndepărtate, o literatură în care nu se amestecau cărturarii, literatură care este izvorâtă din viaţa poporului, este păstrată de popor, transmisă de popor, pe care putem s'o avem în forma cea mai autentică populară.

Şi, atunci, pe vremea când Voss traducea în Germania *Iliada* şi *Odiseia*, s'a ivit părerea că Homer n'a existat niciodată, că nu este vorba de o operă pur literară, că poporul grecesc este acela care a creat aceste două minunate epopei. Şi la noi, sânt câţiva ani de când s'a discutat chestiunea aceasta dacă poporul poate crea ceia ce se numeşte poesie populară, mergând până la poeme de această importanţă, sau dacă poporul nu poate face acest lucru. Unii au fost de părerea, evident foarte democratică, care s'ar impune într'un „Stat ţerănesc" de care este vorba, că poporul creiază literatura, că literatura aceasta este cea bună, iar cărturarii vin pe urmă şi strică ; apoi s'au ivit alţii cari au spus: aceasta este o ilusie, poporul ce înseamnă? Câţi oameni se adună, unde se adună, în sama cui dau produsul ieşit din simţirea comună tuturor? Prin urmare, se zicea: să revenim la omul Homer, şi anume la un singur Homer.

Am avut prilejul nu odată să arăt că într'adevăr poporul dă ceva, dar ceia ce dă poporul este inspiraţia sa trecută printr'o individualitate şi primirea operei individuale, transmiterea şi corectarea, une ori vulgarisarea acestei opere, de popor.

Acum, avem câteva siguranţe absolute pe care ne putem răzima şi din care voiu cita două, care infirmă cu desăvârşire părerea că n'a existat Homer şi că în chip spontan, minunat, ar fi răsărit de-odată, aşa cum le vedem şi le cetim astăzi, *Iliada* şi *Odiseia*. Şi anume casul *Cântecului lui Roland, La chanson de Roland,* una dintre cele mai minunate opere ale literaturii medievale, într'o veche francesă care se ceteşte cu greu la noi, dar s'a făcut o bună încercare de a o traduce, de unul din fiii profesorului Naum, şi într'un *Calendar al Neamului Românesc* de la Iaşi am tipărit câteva cânturi din acestea, dar evident că ar trebui dusă până la sfârşit această traducere şi ar trebui să se găsească şi cineva care să editeze o lucrare atât de esenţială pentru formarea gustului public. Ei bine, *La Chanson de Roland* este opera *unui* om, şi nu a răsărit din adâncimea poporului frances ; cineva, un profesor de la Bordeaux, d. Boissonnade, a scris un studiu foarte interesant despre „Cântecul lui Roland", cercetând care sânt cunoştinţile despre ţeri şi popoare d'înăuntru, care este atmosfera de informaţie din acest „Cântec", şi el a izbutit perfect să arăte că acest poem este mai recent de cum se crede, ba el a mers aşa departe încât a crezut că poate indica şi persoana care a scris această operă.

Dar este şi altceva. D-voastră cunoaşteţi *Cântecul Cidului,* tradus foarte frumos, în limba germană, de Herder, „cântec" care se credea că este un poem popular, dar există în Spania *romanţele* din „*Romancero*", care au exact acelaşi subiect ca şi epopeia Cidului, şi atunci se zicea : Am înţeles, au fost întâiu romanţele şi pe urmă ele au alcătuit epopeia aceasta. Dar s'au făcut studii de cel mai competent cercetător al literaturii spaniole şi una din personalităţile cele mai distinse dintre istoricii literari în toată Europa actuală, un om pe care vom avea poate ocasia, invitându-l Institutul nostru Sud-Est European, de a-l auzi şi la

Bucureşti, d. Menendez y Pidal, care a dovedit că romanţele acestea au cu totul altă legătură cu epopeia decât aceia care se crede, că nu este vorba de ceva anonim, fragmentar, care a prins apoi o formă uniformă, ci este vorba de o epopeie unică integrală, făcută anume de cineva, şi pentru acelaşi motiv ca şi *Chanson de Roland*: ca să invite lumea la cruciată, ceia ce se numeşte în italieneşte un *incentivo*, ceva care îndeamnă într'o anumită direcţie, şi după aceia s'au desfăcut romanţele acestea.

Aşa încât părerea unei epopei duble care să fi ieşit în chip spontan din mintea poporului grecesc pe care l-am putea concepe în această funcţiune de creator, părerea aceasta s'a înlăturat de la sine. Şcoala germană care a dominat în această privinţă la începutul secolului al XIX-lea a trebuit să considere terenul de luptă ca pierdut.

La ce părere s'a ajuns astăzi? S'a ajuns la părerea că, fără îndoială, opera este individuală, personală, dar întrebarea este, cum am spus: personală în întregime, sau avem a face cu mai mulţi Homeri? În privinţa aceasta şi studiul pe care l-a făcut acum în urmă d. Victor Bérard a dus la următoarele resultate: Întâiu că *Iliada* represintă *o* formă de cultură şi *Odiseia* o formă de cultură cu totul deosebită. Orizontul *Iliadei* este mult mai restrâns, dar spiritul mai nervos, mai activ, mai pornit, pe când spiritul *Odiseii*, în legătură cu o atmosferă mult mai largă, este în raport cu o dorinţă de pace, de linişte, cu un simţ al familiei, şi, în ce priveşte chiar cronologia sentimentelor, sentimentele din *Odiseia* nu se pot compara cu sentimentele din *Iliada*. În *Iliada* este o francheţă dârză, brutală, loviturile se dau fără milă, pe când dincoace, în *Odiseia*, nu este aşa. Când traduceam în liceul din Iaşi, supt conducerea lui Burlă, care ştia greceşte, în deosebire de alţi profesori de greceşte din timpurile de astăzi, când traduceam, zic, la Iaşi *Odiseia*, îmi aduc aminte că Burlă, căruia îi plăcea să glumească, dar ni recomanda decenţa cea mai mare, pe când el strecura vorbe care ne atrăgeau pe terenuri periculoase, atunci când era vorba de Nausikaa şi de apariţia lui Odiseu-Ulise,

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

după catastrofa lui maritimă, nu în toaleta cea mai îngrijită, princesa şi cu fetele ei, văzând ce se înalţă din Mare, străinul care debarcă, şi-a acoperit ochii cu mânile, iar Burlă nu uita să spună: „de sigur şi-a acoperit ochii aşa, ca să vadă printre degete", şi, imediat ce râdeam noi, intervenia Burlă şi spunea cu toată hotărârea: „iată ce însamnă un tineret stricat", de şi nu este mai puţin adevărat că manifestarea noastră de ilaritate era în legătură cu indicaţiile lui cele mai precise în această direcţie. Dar, vă închipuiţi dv., Nausikaa, care îşi acopere faţa atunci când răsare un om gol din Mare, aceasta este o „delicateţă", la care *Iliada* n'a ajuns niciodată

Pe de altă parte, în *Iliada* zeii şi oamenii sânt amestecaţi în fiecare moment, oamenii fiind supt ochii zeilor: intervine când Zeus, când Hera, când şi alţii poruncesc oamenilor să facă anumite lucruri. Partidele de pe pământ sânt şi în ceruri, şi, prin urmare, omul lucrând de la sine, autonom, e ceva pe care în zădar l-am căuta în *Iliada*. Acolo, este cineva rău, pentru ce? Pentru că zeii i-au dat într'un moment ordinul de-a fi rău. Regret că aici n'am, în traducere, o manifestare de aceasta de-a zeilor pentru că v'aş fi arătat felul cum raporturile dintre pământ şi Olimp erau considerate pe vremea *Iliadei*.

Dar luaţi *Odiseia*. Aici este vorba de o aparentă văduvă, — pentru că nu i se găseşte soţul, şi o mulţime de vreme nimeni nu ştie ce s'a întâmplat cu dânsul —, pe care, fiindcă este regină, vreau s'o ieie în căsătorie o mulţime de peţitori, — pânza Penelopei, care ce făcea ziua desfăcea noaptea. Astfel Penelopa zăbovia necontenit căsătoria la care era silită de fruntaşii insulei, peste care ajunsese a stăpâni ca regentă, şi fiul Penelopei şi al lui Odiseu, Telemachos, acel care „se luptă de departe", e acolo pentru a apăra cinstea casei, şi bucuria cea mare a lui va fi atunci când va vedea că apare tatăl său, şi săgeţile aceluia „care luptă de departe" au făcut răpede sfârşitul celor cari fuseseră ruşinea şi otrava casei părinteşti. Dar această luptă se poartă *între oameni*.

Aşa încât s'ar putea reţinea această deosebire: altă

geografie, alte popoare, altă atmosferă sentimentală, altă desvoltare a părţii mai delicate din sufletul uman, altă siguranţă a omului că, el fiind om, poate lucra de la sine, că zeii sânt unde sânt, că este bine să se roage cineva la dânşii, dar nu numai ei hotărăsc. Căci căutaţi în *Odiseia:* vedea-veţi pe Telemachos retrăgându-se în colţul său şi chemând pe zei, rugându-i să-i facă serviciul de a da afară pe domnii aceştia cari nu lasă în pace pe mama lui? Acesta nu se găseşte de sigur, şi Telemachos este *un om*, care aşteaptă acasă, cu Penelopa şi cu ajutorul zeilor, ca Odiseu să revie şi să-şi ia în stăpânire casa.

Prin urmare, sânt fără îndoială, *nu numai doi oameni, dar două epoci.*

În *Iliada* însăşi se face, astăzi, o împărţire care este cu desăvârşire dreaptă. În acest poem avem a face cu o veche luptă între ceia ce numim noi Europa şi între ce e Asia, de şi atunci deosebirea între Europa şi Asia, aşa cum o vedem noi, nu exista. Menelau a avut o nenorocire conjugală: frumoasa Elena a fugit la Troia. Menelau putea să rămâie neturburat toată viaţa, dar fratele lui, Agamemnon, „anax andròn", „stăpânul peste oameni", porneşte cu Grecia întreagă, cu oameni cuminţi, cu oameni nebuni, cu oameni buni de sfat, cu oameni buni de luptă, şi se duce la Troia, unde dărâmă, după înfrângerea adevăratului apărător al cetăţii, al Ilionului, care este Hector, Statul lui Priam, mai cu armele, mai cu „calul troian", cu meşteşuguri. Acesta e rolul lui Agamemnon, pe care-l vedea la locul lui, în ţerna lui, pe la 1870-80, epoca lui Schliemann, a bancherului care a cheltuit o avere întreagă ca să facă săpăturile de la Micene şi Tirint, — aş recomanda oricui să facă drumul acela, pe care eu l-am făcut, şi nu voiu uita niciodată ce am văzut —, şi el credea într'adevăr că *aici* este îngropat Agamemnon, *aici* Clitemnestra, *aici* s'a vărsat sângele regelui ucis de nevasta sa, *aici* a apărut într'adevăr Oreste, şi pe toate mormintele găsite acolo le-a numit cu persoane din *Iliada.* Ceia ce este absurd, căci, de fapt, tot ceia ce se găseşte acolo, de la Poarta Leilor până la clădi-

rea conică de jos, odinioară căptușită cu plăci de aur, toate acestea trimet la o civilisație străină, venită pe Mare, la niște stăpâni de caracter piratic, cari nu aveau nimic a face cu Grecii, aceștia fiind îndreptați spre Creta, de unde li venia o minunată civilisație, pe care noi o cunoaștem din nenorocire așa de puțin și pe care îmi voiu permite să v'o înfățișez peste o lună de zile în piesa mea: „Sângele lui Minos", cu decoruri și costume care represintă tot arta cretană. Este deci Agamemnon, este apoi Nestor cel înțelept, sânt proorocii necesari în această oaste, sânt preoții dintre cari ați văzut pe unul. Dar, în același timp, este Achile, care, el, vine din *altă Grecie*, nu din Pelopones, ci din Tesalia, „care crește caii", *„hippobotos", dintr'o lume feudală, care nu are nimic comun cu monarhia sacră a lui Menelau și Agamemnon.*

Menelau este admirabil ca resignare: un adevărat model de imitat în toate țerile. Lăsat de soția sa, el suportă nenorocirea casnică, înainte de epoca noastră creștină, cu ceia ce această epocă creștină a putut să aibă mai resignat, mai supus, mai plecat înaintea voinții Domnului. Dar Agamemnon este un stăpânitor: pare că totdeauna, când apare, el vorbește de pe tron și ține sceptrul, iar Achile, el este un cavaler ca în timpul Războiului de o sută de ani din Franța sau ca în vremea când Bayard era „cavalerul fără frică și fără reproș". E, la dânsul și prin el, o feudalitate bine marcată, nu numai deosebită de monarhia de drept divin, plină de maiestate, de autoritate, puțintel pedantă în manifestările ei, a lui Agamemnon, dar îi este diametral opusă.

Iată în cele patru, cinci pagini de traducere pe care le am aici un discurs al lui Achile:

„Și-atunci, răspunzând, grăi Achile cel ager:
„Frică nu-ți fie, ci spune tot tâlcul ce-l știi,
Căci jur pe Apollon, iubitul lui Zeus, a cărui
Voinț'o vei spune oștirii, rugându-te, Chalkas,
Că nimeni, atâta cât viu sânt pe lume,
Nu s'o atinge de tine pe năvile-adânci,
Din toți Grecii nime, nici chiar Agamemnon,
Care se zice că este acum cel d'intâiu din oștire".

Şi atunci îi răspunde proorocul, aşa cum se răspunde unui cavaler:

„Nu-i vorba nici de daruri, nici de vre-o hecatombă,
Ci numai de preotul care a fost necinstit de-Agamemnon
Căci n'a vrut să-i deie copila în schimb pentru daruri:
De-aceia durere ni-a dat şi ni-a da cel bun de săgeată
Şi nu-şi va opri mânile grele-ale ciumii
Decât când copila cu ochii cei negri vom da-o
Fără a cere nimica în schimb şi vom duc' ecatombe
La Hrize: atunci îl vom face pe zeu să ne ierte".

Îndată după Achile se ridică însă Agamemnon, şi vedeţi imediat deosebirea:

„Tu, prooroace de rele, în veci nu mi-ai spus ca să-mi placă:
Inima-ţi vrea totdeauna tot rău să prezică;
Vorbă mai bună n'ai spus niciodată şi nici împlinit-ai,
Şi-acum între Greci, profeţind, tu li spui
Că de aceia li dă zeul cel bun de săgeată durerea
Pentru că n'am vrut să primesc pentru fata
Hrisei multele daruri, căci am poftit să mi-o ţin
Colo la mine acasă, căci o iubesc mai mult ca aceia
Ce-mi este nevastă, că nu-i mai prejos decât dânsa,
La trup şi la fire, la suflet, la faptele sale;
Dar şi aşa sânt gata s'o dau înapoi, de-i mai bine.
Dar eu voiesc ca oştirea să fie mai iute scăpată de boale.
Însă gătiţi pentru mine un alt dar, căci nu vreau
Singur din Greci să rămân despoiat: nu se cade.
Doar aţi văzut toţi că se duce daru-mi aiurea".

Vă puteţi închipui că între caracterul lui Achile, aşa mândru, sigur, şi între individul care doreşte să-şi îmbogăţească haremul şi chibzuieşte cum ar face ca să păgubească mai puţin nu e nici o asămănare. Unul e un mare monarh, de şi cam fleşcăit, pe când Achile stă veşnic cu sabia în mână, tăind în dreapta şi în stânga, fără să ţie samă de dreptul nimănuia.

Şi de aceia s'a ivit ideia, care şi-a făcut drum, că avem a face cu o „Agamemniadă" lângă care se găseşte o „Achileadă", care înseamnă altceva.

Aici vine întrebarea: cum s'a ajuns la o formă de s'a pus alături *Iliada* de *Odiseia*, precum s'a găsit o împăcare între spiritul lui Achile şi al lui Agamemnon?

Ştiţi că opera lui Homer, sau aceia care se numeşte aşa, resultă din două „recensiuni". M'am ocupat şi eu pe vremuri de lucrurile acestea, ca unul care am fost

trimes pentru limba greacă în Apus şi pe urmă m'am hotărât la studiile istorice, dar gândul mieu era să fac filosofia, o filosofie care m'ar fi îndemnat la critica literară ; tot se simte ceva din afecţiunile mele de odinioară, atât numai că filosofia mea nu s'ar fi îmbrăcat în veşmintele impunătoare în care se presintă una de care, înainte de-a râde noi, râd filosofii însişi între dânşii. Între aceste „recensii", de care a trebuit să mă ocup pe vremuri, una ar fi fost în zilele lui Pisistrate, „tiranul" atenian, acela care „convingea prin elocvenţa lui armata" ; el ar fi adunat fragmentele acestea răsleţe şi ar fi făcut dintr'însele *Iliada* şi *Odiseia*. Nu ştiu dacă această „recensie" este într'adevăr admisibilă, dar la Herodot este o urmă din Homer care permite oarecum datarea ; prin urmare în epoca în care a trăit Herodot, Homer era cunoscut într'o anumită formă, formă pe care n'o avem noi.

Dar în a doua „recensie", — şi aici cred că pot adăugi ceva nou, căci până acum n'am făcut decât să resum părerile schimbătoare care s'au succedat, — este vorba de Alexandria, creaţia lui Alexandru-cel-Mare, şi de desvoltarea ei pe vremea Ptolemeilor cari coboară dintr'însul. „Recensia" de pe vremea Ptolemeilor are anumite aranjări ca pentru vremea lor, în ce priveşte *Iliada*, dar mai ales *Odiseia*, pentru că acum orizontul geografic, prin cuceririle lui Alexandru, care au mers până în India şi au avut răsunet aproape în lumea întreagă, a căpătat o lărgime care se vede în *Odiseia*. Dar mai este altceva: Alexandru-cel-Mare a imitat pe Achile ; toate rosturile lui vin din această voită imitare a eroului, şi, când el a pornit împotriva Perşilor, a făcut-o ca un răsbunător al Helladei, precum odinioară făcuse şi comandantul feudal al cavaleriei tesaliene, şi, ajungând pe ţermul asiatic, el a făcut sacrificii pentru sufletul lui Achile. În toate gesturile sale, acest Macedonean de rasă amestecată, în care era ceva elenism, dar mult mai mult ilirism din văile sălbatece ale Balcanului, pentru că el este un cuceritor balcanic, şi-a dat silinţă ca să apară ca Achile, — s'a încurcat puţintel însă, când a trebuit să fie Agamemnon, căci, când s'a aşezat

în Scaunul de stăpânire, în loc să reproducă forma grecească, el a trebuit să primească toate formele străvechi ale monarhiei orientale, şi din această ciocnire a resultat însăşi moartea lui răpede, căci noaptea bea şi petrecea ca Achile în furiile sale, iar a doua zi trebuia să se ducă să sacrifice zeilor babilonieni, cu înfăţişarea cea mai senină, — şi oamenii mor une ori şi de prefăcătorie.

Prin urmare trebuie să se admită o recensie grecească de la care s'a inspirat Alexandru, iar, în ceia ce priveşte lucrul care s'a făcut la Alexandria, el era un omagiu care se aducea prin Achile lui Alexandru însuşi, al cărui spirit presida acolo. Nu este exclus ca, într'un anumit moment, cum s'a mai găsit acum încă o pseudo-evanghelie între acele fragmente de papirus cu care se înveliau mumiile, să se găsească şi alte forme pe lângă cele găsite în ediţii şcolare, cu tot felul de însemnări, din cele două poeme, şi atunci natural că altfel se va presinta problema.

II.

Acum vine partea din urmă, care, după tot ce s'a cetit şi explicat până acum, se poate înfăţişa cu scurtimea cuvenită ocupaţiilor pe care le-aţi sacrificat pentru ca, de hatârul lui Homer, să veniţi aici şi să ascultaţi o conferinţă. *Care este motivul pentru care Homer este viu?*

Sânt, în adevăr, scriitori vii, pe cari cineva nu i ceteşte, dar aceasta nu-i împiedecă de-a fi vii, precum sânt scriitori pe cari-i ceteşte toată lumea şi cari nu sânt vii. Credeţi dv. că va rămânea ceva din scriitorii de romane şi istorii romanţate, care se fac în două săptămâni, despre o lume de care la douăzeci de ani autorii habar nu au? Credeţi dv. că peste cinzeci de ani o să ia cineva cu cel mai adânc respect cartea despre răposata doamnă „Mite", presintată cu numele de botez, ca să înveţe ce au fost Caragiale, Eminescu şi Petru Carp după opinia d-lui Lovinescu? Fără îndoială că aceasta nu se va întâmpla. Da, sânt oameni morţi, sau meniţi unei morţi apropiate, de cari se

ocupă multă lume, şi sânt oameni vii cari nu sânt cetiţi în aceiaşi măsură.

Homer *este* viu. Credeţi că n'am cetit de pe figurile dv. că vă făcea plăcere când vorbiau Achile şi Agamemnon? Se vedea foarte bine că este un lucru care merge direct la ţintă. Pentru ce? Care este taina veşniciei lui Homer?

Nu fiindcă în istoria literaturii greceşti se află un capitol despre Homer sau fiindcă el nu poate lipsi din Istoria Universală. Una din intenţiile mele de mai înaintată bătrâneţă e să reiau „Istoria Literaturilor Romane" în trei volume şi să adaug şi literaturile celelalte, şi literatura cea veche, de care în toată tinereţa mea m'am ocupat, ea fiind basa însăşi a studiilor mele, care puteam să redactez latineşte şi greceşte la optsprezece ani aproape cu aceiaşi uşurinţă ca într'o limbă modernă, căci aşa se învăţa în vremea mea. Ar fi pentru mine o mare mulţămire dacă aş putea reda în vre-o zece volume Istoria Generală a tuturor literaturilor, dar pentru aceasta trebuie să găsesc un om serios care să-mi arăte de unde să iau banii şi trebuie neapărat să găsesc undeva, la o societate, angajamentul formal, şi atunci m'aş pune la lucru şi în doi, trei ani aş adăugi ce trebuie pentru a avea acea Istorie a tuturor literaturilor în româneşte ; m'aş încumeta s'o fac, fiindcă n'am uitat ce am învăţat pe vremuri şi fiindcă am continuat să cetesc în toată viaţa.

Dar taina lui Homer nu stă în faptul că el se găseşte în cărţile de Istorie ale literaturii, sau că trebuie să treacă cineva prin Homer pentru examene. Ci Homer, prin el însuşi, nu prin impunerea şcolară sau prin supunerea faţă de cărţile care vorbesc de el, de multe ori aşa de nepotrivit cu adevăratul lui cuprins, nu prin aceasta trăieşte, ci taina trebuie căutată aiurea. În ce stă această taină? *În darul presintării directe.*

Tot ce înfăţişează represintă traducerea realităţii înseşi, şi merge drept către cititori ; distanţa dispare: când începe *Iliada,* ca şi când începe *Odiseia,* noi *ne-am mutat; realitatea a venit către noi şi noi am făcut câţiva paşi către dânsa;* nu mai este o carte pe care o deschidem, ci *noi sântem acolo.* Sânt sigur că persoanele care

l-au ascultat pe nenorocitul tată care plânge pe fata lui reţinută de Agamemnon au avut o înduioşare ca şi cum înseşi ar fi asistat la această răpire. Când a început a vorbi Achile, unele căutături au început să fie mai vioaie, şi, când a venit Agamemnon, un sentiment de autoritate, de demnitate monarhică puţintel obosită se putea ceti pe feţele ascultătorilor.

Acestea sânt cărţi în care de la început *trăieşti.*

Şi Homer nu descrie peisagii: trebuie să ştii ce a fost Troia, căci, de altfel, nu e treaba lui să te introducă el ca un ghid, atunci când, însuţi eşti la Troia, şi o vezi: el nu descrie nici pe aceia cu cari ai a face.

Este o literatură modernă grozavă, pe care o întâlneşte cineva şi la oameni de mărimea unui Balzac, care îţi spune: în strada cutare este o casă cu numărul cutare şi înăuntru sânt mobilele aşa, şi la un ceasornic bate ceasul cutare, şi vine un om, căruia i se descrie nasul şi ochii şi buzele, şi se spune că e îmbrăcat cu o haină aşa: lipseşte numai să se adauge, cum e obiceiul la cinematograf, de la ce magazin e cumpărată, unde sânt lucrurile cele mai bune şi mai ieftene. Dar, când se înfăţişează toţi, pentru Homer este un lucru înţeles că dumneata vei şti cine este Achile, cine este Menelau sau Agamemnon, nu fiindcă ai învăţat, ci fiindcă, îndată ce deschide gura Achile, el se presintă în fiecare cuvânt pe care-l spune. Câtă deosebire faţă de osteneala pe care ni-o dăm noi grămădind de jur împrejurul eroilor tot felul de cenuşă pe care este de ajuns s'o sufli pentru ca să se împrăştie! Scriitorii de astăzi câte descripţii nu ar întrebuinţa ca să înţelegem ce este maiestatea lui Zeus, sau ce este frumuseţa Afroditei, sau ce este seninătatea Herei, sau ce este armonia lui Apollo.

Homer are *un epitet,* şi epitetul acesta îl repetă necontenit: cutare este *glaukopis,* cu ochii de coloarea glaucă a Mării, cutare e cea „cu braţele albe", Agamemnon e „stăpânitorul peste oameni". Nu rătăceşti, fiindcă de fiecare zeu sau om este legată definiţia lui. Această confundare între scriitor şi cetitor, realisată miraculos de la început, este una din marile virtuţi ale lui Homer.

Dar mai e ceva. Toţi aceştia, când apar, sânt presintaţi, fireşte, aşa încât să nu-i uitaţi niciodată. Nu sânt *îmbulziţi*, ci fiecare vine *cu răgaz*. Dacă izbutiţi să vă recunoaşteţi în figurile pe care le presintă Anatole France în „Crinul Roşu", vă felicit ; eu însă, silit să cetesc acest autor plin de o corecţiune aranjată care desgustă arătând o epocă de decadenţă, eu, silit, zic, să întru în domeniul imaginaţiei lui, m'am simţit cu totul copleşit ; figurile veniau din toate părţile şi îmi venia să-i invit: „mai încet, că, până vine unul, eu uit de celălalt". Pe când în romanele lui Tolstoi, „Războiu şi Pace", sau „Ana Carenina", pică fiecare când trebuie, şi pică aşa încât să nu-l mai uitaţi niciodată, căci fiecare are un rost. Dar ce sânt aceste cărţi de visită care ni se aruncă în faţă? Dai o recepţie şi aştepţi pe fiecare să vie să-şi lase hainele unde trebuie, înainte ca să între înăuntru, şi de-odată vine unul în numele tuturor şi iea un număr de cărţi de visită pe care ţi le zvârle în obraz ; nu mai ştii cine vine.

În Homer este ceva asămănător cu defilarea luptătorilor pe frisa din Partenon. De şi Partenonul este mult mai nou, inspiraţia lui vine din lumea lui Homer, cu o însuşire care cere un cuvânt grec ce nu se poate traduce nici într'o limbă: *euprepia*, ceva care nu este eleganţă, ci mult mai puţin căutat, dar mai desăvârşit, mai natural decât eleganţa.

În sfârşit mai este o însuşire care, aceasta, face că Homer în cea mai mare parte este intraductibil. La Homer ca şi la Dante, şi nu mai cunosc un al treilea cas, nu are a face cineva nici cu graiul continuu nobil' nici cu graiul familiar, ci se creiază de-odată o lume în care familiaritatea poate fi sublimă şi sublimul cuprinde în el familiaritatea. Gândiţi-vă, în Dante, când se caută comparaţii din zborul păsărilor, din strigătul cocorilor, sau se aduce înainte băbuţa care, dimineaţa, se trezeşte în odaia ei întunecată şi suflă în foc ca să aprindă lemnele. Dacă ar fi numai atât, ai zice: în ce lume de materialitate josnică te strămută, şi, cu toate acestea, ce frumos apare tabloul acela al bătrânicii care îşi aprinde singură focul, ori triunghiul zborului

păsărilor călătoare! Tot aşa, la Homer, oamenii îndeplinesc funcţiunile obişnuite ale vieţii, dar le îndeplinesc aşa cum în operele de pictură sau de sculptură, în Creta sau în Grecia, se aduc sacrificiile faţă de zei. Atitudinea este ieratică, şi, la tot ce se întâlneşte în viaţă, imediat ce Homer, acela pe care-l numim Homer, se atinge de amănunt, el se ridică la înălţimea acelora cari în defileul sacru veniau să îndeplinească o funcţiune sarcedotală.

Lucru religios, de adâncă religiositate, lucru uman, de umilă şi nobilă umanitate, lucru de înălţare, care nu pierde din vedere pământul, şi lucru pământesc cu ochii necontenit ridicaţi către cer, acesta este Homer.

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

BIBLIOTECA INST. DE ISTORIE